

CUERA 1972

ANNADA XVII

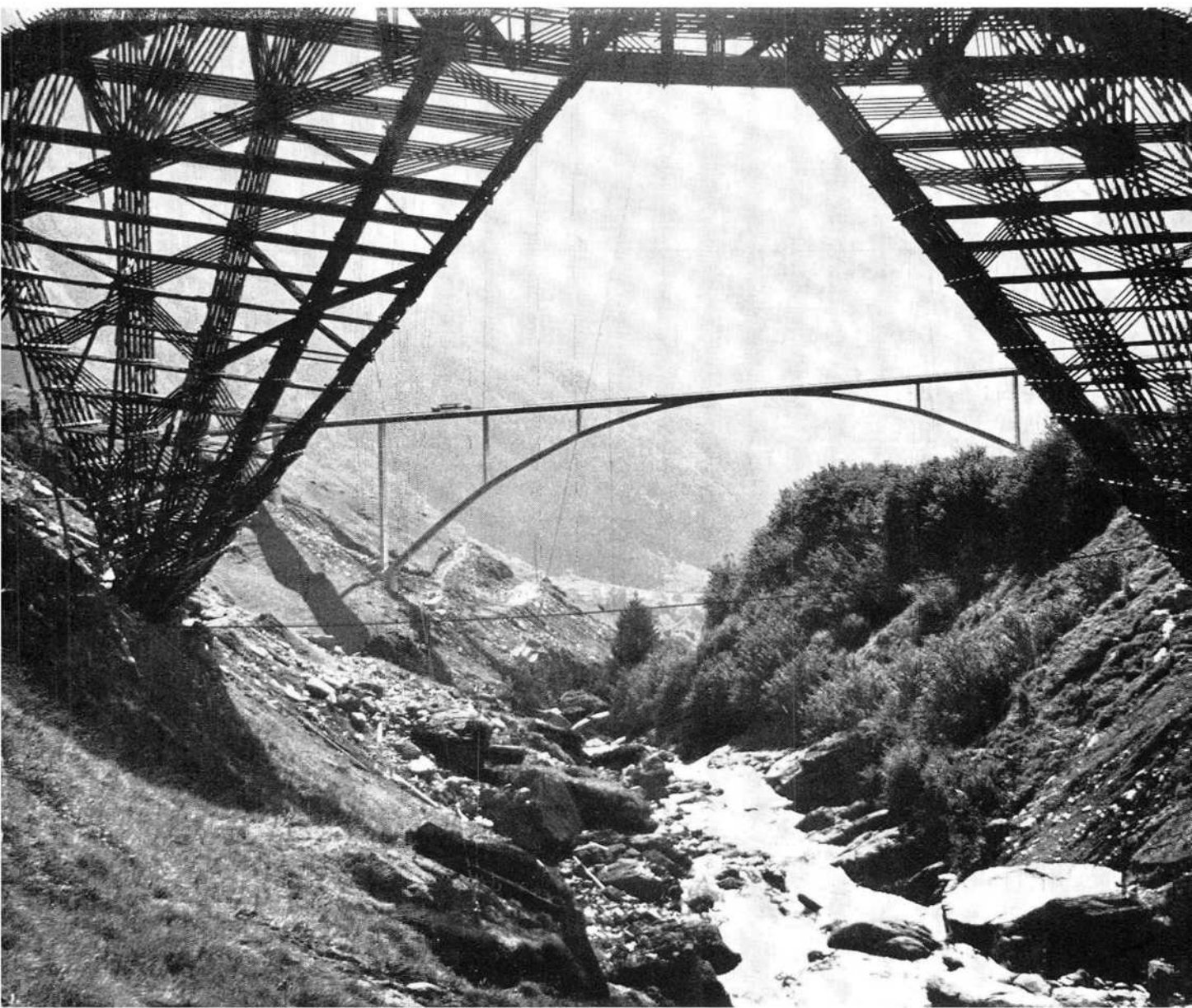
1. CUDISCHET

RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH / ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

Redacziun: Alfons Maissen

Stampa Romontscha Mustér

PONTE CASCELLA + PONTE NANIN

Construcziuns vialas sur Mesauc — Via Raetica

<i>La muria el Grischn,</i>	da Sur Felici Maissen, Cumbel
Mesjamna, ils 19 de schaner 1972,	dallas 10.20—10.50 h EMISSION!
Gievgia, ils 27 de schaner 1972,	dallas 14.30—15.00 h REPETIZIUN!
<i>L'ultim guvernatur in Vuclina,</i>	da Victor Stupan, Cuera
Mesjamna, ils 26 de schaner 1972,	dallas 10.20—10.50 h EMISSION!
Mesjamna, ils 2 de fevrer 1972,	dallas 14.30—15.00 h REPETIZIUN!
<i>Problematica da Vazerol,</i>	da Franz Capeder, Salouf
Mesjamna, ils 9 de fevrer 1972,	dallas 10.20—10.50 h EMISSION!
Gliendisdis, ils 21 de fevrer 1972,	dallas 14.30—15.00 h REPETIZIUN!
<i>In di cun in cusseglier guvernativ,</i>	dr. G. G. Casaulta, Cuera
	Intervista cun Alfons Maissen, Cuera
Mesjamna, ils 16 de fevrer 1972,	dallas 10.20—10.50 h EMISSION!
Mesjamna, ils 23 de fevrer 1972,	dallas 14.30—15.00 h REPETIZIUN!
<i>Da tschels onns: Las strias e lur process,</i>	da Felici Maissen, Cumbel
Mesjamna, igl 1 de mars 1972,	dallas 10.20—10.50 h EMISSION!
Mardis, ils 7 de mars 1972,	dallas 14.30—15.00 h REPETIZIUN!

Las 5 emissiuns d'entschatta d'onn

(schaner—mars 1972)

Enstagl dellas 6 emissiuns annualas dil davos decenni ha dr. Fritz Ernst, directur dil Radio della Svizra tudestga e retoromontscha, concediu per igl onn 1971 quendisch, per 1972 schizun 18 emissiuns radioscolasticas. Cun in tal diember d'emissiuns ei era il Radioscola romontsch entaus en in stadi decisiv.

La muria el Grischn tracta Sur Felici Maissen. Igl ei in trest capetel ord nossa historia duront tschentaners, ina pestilenza che ha raffau naven mesas populaziuns. El auda ell'instrucziun de nossas scolos schibein sco las menziuns de gronds heroxx. Danunder vegnida? Cun tgei mieds bandischada? Cun naturals, medicinal, surnaturals u striunals? Gie perfin las strias deigien haver giu il tenti lien. E cheu arrivein nus gest alla secunda emissiun dil medem autur: *Da tschels onns, Strias e lur process!* — in'au-tra misla, caschunada e smenada senza remischun entras remarcablas e dubiusas sviadas mentalas della razza humana, da sviadas della natira, d'absurditads, criudad dil patratg e dil fatg human, fanatisssem tochen siaden ell'aula societad temporala ed ecclesiastica d'omisduas religiuns.

L'ultim guvernatur in Vuclina, da Victor Stupan, tracta en pliras scenas situaziuns historicas en connex culla fin dell'occupaziun

grischuna en Valtellina. En quest burasclus temps della revoluziun franzosa e dil domini franzos entras Napoleon I, sto il Grischn buca mo quintar cul davos guvernatur, mobein era culla fin della dominaziun d'ina dellas pli bialas valladas. Cun marveglias spetgein nus questa viva e biala emissiun! —

Problematica de Vazerol! — Quei tema ha ugliu Franz Capeder. El emprova de scarpil ord il zugl de scartiras historicas, per part trubistgontas, la verda en caussa existenza ni absenza de documents partenents radunada e reunida dellas Treis Ligias 1471 a Vazerol, sco quei che la tradiziun ha mess en rocla.

En: *In di cun in Cusseglier guvernativ*, intervegnan ils scolars posiziun e lavur d'in de nos cussegliers. Audienza dat quella gada cuss. guv. Giachen Giusep Casaulta, president della Regenza per igl onn 1972. El delucidescha cunzun lavurs, problems e stentas che secumpeglian cul departement de baghegiar. Igl ei ordvart impurtont de vegnir orientaus directamein d'in de nos umens della Regenza. Nus sperein che biaras scolos prendien peda de tedlar las expectoraziuns d'in ault magistrat de pintga peda, occupaun mintga di d'in'alva a l'autra, e tuttina adina promts per siu pievel! A. Maissen

Punt piarsa en armatura de lenn per la construcziun della Punt Cascella. Plinengiu vesein nus gia la Punt Nanin en funcziun. Omisduas van sur la Moesa, fargas aposta per calmar la pendenza della via d'auto en questa teissa part avon il vitg de Mesau. Ei setracta d'ina punt d'artg beinconstructa.

(Foto Uffeci de construcziun bassa: L. Crameri)

Da tschels onns — La muria el Grischun

Da Sur Felici Maissen, Cumbel

Maletg digl altar ella baselgia de Segnas cun s. Roc e s. Bistgaun. Sogn Roc cul crucifix ed igl aunghel che muossan silla comba. (Foto: A. Maissen)

Aunc dètg numerusas ein las regurdientschas alla pli horrenta miseria ded avon tschentaners, che era sper l'uiara ed il fomaz la pli temida, la *muria*. Siu num ei era: *pesta, pestilenza e mort nera*. Ses monuments en nossas cuntradas ein per part schizun vivs: La veneraziun dils s. patruns encunter la pesta, de s. Roc e de s. Bistgaun. Numerus ein ils sanctuaris, pigns e pli gronds, ch'ins ha erigiu da quei temps e per quei intent. E lu dat ei buca paucs altars e maletgs de quels sogns patruns, en baselgias e capluttas dedicadas ad auters sogns. Era s. Onna vegneva invocada en tals basegns. Dils biars firaus, a sias uras pri si per quei intent e dallas frequentas processions denton ei oz restau pauc auter che las davosas zuccadidas d'in moribund. Ina excepziun fa aunc la remarcabla ed originala procession dils affons per il di de s. Roc a Segnas. — Il maletg digl altar grond a Segnas representa ils dus s. patruns s. Roc e

s. Bistgaun. Giudem il maletg ein trenta persunas giuvenilas, affons. Ina pintga crusch sur lur tgaus indichescha ch'ellas seigien mortas. L'inscripziun latina declara il misteri: «Igl onn 1638 essan nus, giuven e vegls ded omisduas schlatteinas, el diember de 30 persunas, morts cheu dalla muria; ils emprems satrai rogan per nus.» — En pliras pleivs ei dil temps della muria vegniu fundau anniversaris, che ein, silmeins tochen els davos decennis, e per part entochen oz, vegni celebrai, sco per ex. igl anniversari s. Roc a Breil ed il caudonn s. Onna a Sumvitg. — Anteriurs cula-zenns buglievan magari enzennas de pesta, cruschs, vid ils zenns. Tals segns secattan tscheu e leu era sur ils eschs-casa. En l'enzenna della crusch veva il pievel fidonza sin agid. Zacons monuments litterars della pestilenza existan en fuorma de dètgas.

In buobet cun buis e baionetta, pinaus per la processiun. Era il matg astga buca muncar.
(Foto A. Maissen 1971)

Il renomau maletg de Nossadunna alla Murillo ella caplutta d'Aletta. Era quei sanctuari vegn visitaus dalla processiun de s. Roc.
(Foto: A. Maissen)

Buobets cun buis de militer e bandieras all'entschatta della processiun si Crestas.
(Foto: A. Maissen)

En baselgia de Segnas regia gronda tensiun tiels buobs e buobettas. Buis en posiziun veseivlas en fila sper ils bauns en.
(Foto: A. Maissen)

Dil temps medieval tochen viaden ella mesadad dil 17avel tschentaner ha la crudeivla malsogna terrorisau nossa tiara cun cumparer en certs intervals sco ina unda furiosa. Lu bandunava ella buca la tiara senza prender cun ella ina gronda part della populaziun, en certs vitgs tochen la mesadad e varga, de tuts ils habitonts. Las pli enconuschantas e grondas undas de muria ein stadas quellas dils onns 1348, 1493, 1530—1536, 1550—1560, 1566, e lu la «muria gronda» de 1581—1585, 1595, 1602, 1622/23. La pli greva e davosa pestilenza el Grischun ha regiu da 1628—1636. Bandunau nus dil tut ha ella para ei pér 1638 (Segnas). En tut vegn ei quintau cun biabein 20 000 morts da quella muria el Grischun. Quei ei stau, sin ina populaziun totala de ca 70 000 olmas, ina greva surlischada. Giu la Svizra Bassa ei la pesta aunc pli tard comparida, numnadamein 1652 el Vad e fetg ferm a Basel, Berna, Aargau e Turitg, 1668. Naturalmein han autras epidemias, pli fermas u pli levas terrorisau aunc suenter da temps en temps nos perdavons. Denton han ils davos decennis in meglier uorden sanitar, ina megliera higiena ed oravontut igl eclatant svilup della medischina gidau a bandischar pli e pli fetg quels mals.

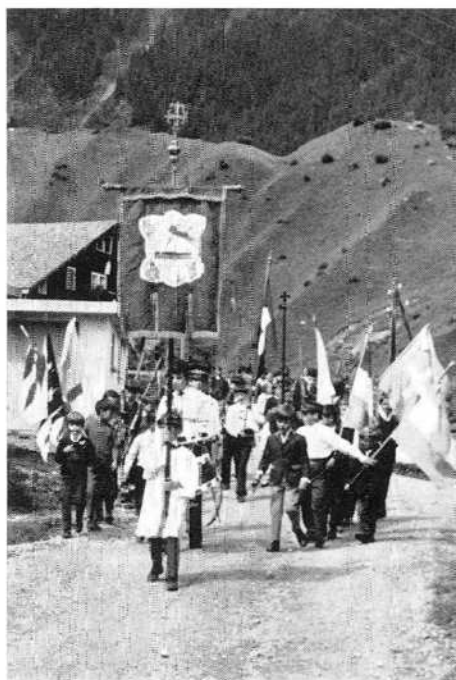
La muria ha encuretg sias unfrendas era denter prominents Grischuns. Il celebrou humanist, poet e cantadur della battaglia alla Tgalavaina, *Schimun Lemnius*, ha cun maun tremblont e la mort en bucca aunc scret siu epitauf:

«Cheu schai il poet, renomau tras sias canzuns, Lemnius, jeu, che sun curdaus ina unfrenda della Pestilenza. Il spért sublim stat el tarlischont parvis, La tiara cuviera mo levamein l'ossa turrida».

Comander, il reformatur de Cuera e sia feglia Sara ein medemamein morts dalla muria. Silla Cuort ha ella spluntau, sin sia viseta digl onn 1635, igl emprem el casti episcopal ed ha priu il prenci-uestg *Josephus Mohr*.

Persuenter ha ella schanegiau ils dus frars schumellins ord la veglia e nobla schlatta de Tujetsch, de Medell, prenci-avat *Adalbert II. de Mustér* e landrechter *Conradin*. Quels dus, — sch'ins sa sefidar della notizia el cudisch parochial de Tujetsch, fatga posteriuramein, — seigien vegni anflai vivs sper lur mumma morta, fugida dalla muria, si en in cuolm sur Sedrun.

El text sesanflan las cefras termentas dils morts en cuort interval ord divers loghens romontschs, cefras ch'ei pli spert scretas che ponderadas e resentidas dalla tribulaziun che schai lien. Il plevon de Savognin, *Pieder de Jegu*, in jester, ha

La processiun che s'approximescha neu dal Plaun agl uclaun de Aletta.

(Foto: A. Maissen)

Il tambur elegiu sto exercitar pliras jamnas avon il dar sil schumber. Savens in mat ni tambur experimentau che segida.

(Foto: A. Maissen)

Buobs cun buis e baionettas e bandieras che sepeinan per la processiun.

(Foto: A. Maissen)

Buobets cun bandierettas els bauns della baselgia a Se-nas. Veseivels il capitani ed il schumbrader el funs.

(Foto: A. Maissen)

stuiu metter la pleva d'ina vart e calar de scriver ils num dils 360 morts mo naven digl 1 d'october tochen ils 2 de december 1629. Quei di eis el sez morts. 360 morts e cons aunc suenter el? Tgei munta quei sin in vitg de ca. 600, maximal 700 olmas? Ei seigi stau rodund 10 baras a di. A Schlans per semeglia ha la mort nera pretendiu 1631 78 personas.

Il miedi turitges, Johann Kaspar Esslinger, ei vegnius clamaus sco miedi della muria ad Uster, dil temps che la malsogna ha furiau leu. El ha scret sez in tractat sur della muria ad Uster. Denter auter scriva el co ils biars sepreparavien resignadamein sin ina pietusa mort. Ins prendevi il destin sco in meritau castig per ils puccaus. El descriva ils sintoms della malsogna ed il decuors, ses medicaments e preventivs. Il manuscret de quei tractat sesanfla ella biblioteca centrala a Turitg. (tom A 79)

L'epidemia vegneva per ordinari runada suls confins ella tiara tras marcadonts u schuldada jastra. Las rigurusas mesiras encunter il sederasar, sco serrar ils confins, isoler, desinfectar cun fem etc., gidava mo per part. E las «medischinas casa», jarvas, e de tuttas sorts triaccas aunc meins, schiditg ch'ins ha buca empriu d'enconuscher meglier la nauscha natira della malsogna sezza e giu quitau per ina sanadeivla higiena. E quei ei daventau per bia pli tard.

Cul cumparer della pesta e cun siu sederasar seligia ina smisereivla superstiziun. Ella cumpara en fuorma de détgas. Strias han schendrau la muria (Breil, Ruschein). Gia temps ordavon vegn

la miseria annunziata tras enzenas vid il firmament, tras friads che descendan ord la tiara, processions nocturnas e pievel de morts, las schinumadas «stgaleras». E cun la pietusa resignaziun e «mira de bein murir» semischeida perfin il vezi della ranveria e della malperinada. (Mira text complessiv, Annada XVII, 1, 1972)

La principala litteratura consultada ei:

Paul Lorenz, Historisch-medizinische Skizzen aus Graubünden, I Epidemien, 1869

Alexander Pfister, Sur la carschen e digren della populaziun el Grischun, Annalas della Societad Retoromontscha 28 (1914) pg. 42—48

M. Rensch, La pestilenza el Grischun cun entginas autras notizias. Annalas della Societad retoromontscha 28 (1914) pg. 99 ss

Joh. Andreas von Sprecher, Die Pest in Graubünden während der Kriege und Unruhen 1628—1635. Bündner Monatsblatt 1942 pg. 21 ss.

C. Decurtins, Rätoromanische Chrestomathie, tom IV, pg. 977—1004

F. Maissen, Die letzte Pestwelle in der Schweiz und ihre Folgen für Graubünden 1665—1668. Manuscret, preparau per il Bündner Monatsblatt.

Rudolf Jenny, Historisches über Hospize und Spitäler Graubündens, Aeskulap in Graubünden, Beiträge zur Geschichte der Medizin und des Ärztestandes, scartira festiva, 1970, pag. 233—236

L'ultim guvernatur en Vuclina

Da Victor Stupan, in Cuoir

Sondrio, la capitala della Valtellina. Il maletg original digl onn 1700 ei proprietad dil museum valtlines a Sondrio. El funs veseivla la Val Malenco culla muntogna enviers il Maloia. (Ord Ischi 49, 1963)

Survista istorica

Buorm, Vuclina e Clavenna appartgaivan dūrant il 14avel tschientiner pro'l ducadi da Milan, regnà daspō il 1354 da trais frars. Ūn da quels, Barnabas, es gnū mordrià da seis neiv Galeazzo. Il figl da la victima, Mastino Visconti, per as salvar, mŭtscha dal 1404 a Cuoir pro'l avais-ch *Hartmann*. Sco recompensa regala el a l'ovais-ch ils trais signuradis: Buorm, Vuclina e Clavenna. Dal 1450 la famiglia Visconti moura oura ed ils Sforzas sun lur successours. L'ovais-ch Ortlieb von Brandis, per gnir al sieu, trametta al chastlan da Steinsberg, Ulrich Massol, pro Ciser-munda, guvernatur milanaish, mo perintanta til reuschischa be momentanamaing da's metter in possess da seis regal.

Pŭr dal 1512, cur cha las binderas grischunas sventuleschan gio da las Alps per ir a Milan in servezzan dal papa Julis II. cunter ils Frances, segua (in passond) la conquista definitiva dals pajais sudits. L'ovais-ch da Cuoir, vairamaing il possessur, surlascha ils signuradis a las Trais Lias cunter rimbours dad ūna part da las entradas chi sieuan. Ils Vuclinas-chs sun — mo be cuort temp — entusiasmts da lur deliberatuors e brajan: «Viva i Grigioni». Perche daspō 12 ons gnivan els oppress e sfrŭttats malamaing dals Frances. Ed ils Grischuns? Hai, els nun han fat bler oter co'ls Frances.

Il *guvernatur*, sco prŭm deputà, regnaiva cun seis *vicari*, seis rimplazzand, a Sondrio, chi eira a l'istess temp gŭdisch pel district Sondrio e vaiva suot sai la giurisdicziun ota da tuot il territori.

Carta geografica dellas III Ligias e lur tiara subdita. Ord F. Sprecher v. Bernegg, Pallas Rhaetica et togata, Basilea 1617.
(Ord Ischi 49, 1963, procurada da prof. dr. Martin Soliva)

La «Collegiata», baselgia parochiala de Sondrio

(Dagl Ischi 49, 1963)

Egliada d'entadem la val Malenco enviers Sondrio el sid.

(Foto: A. Maissen 1964)

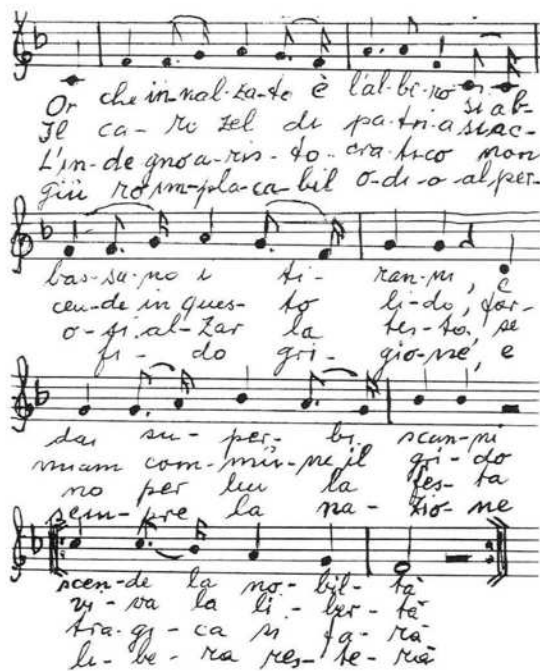
Podestats, sco güdischs ed administraduors, gnivan delegiats a *Tiran*, a *Teglio*, a *Troana* ed a *Morbegn*, a *Buorm* a *Clavenna* ed in las *Trais Plaivs*. Els retraivan üna tscherta paja e faivan part da las sportlas, p. ex. duos terzs da tuottas fallas. A la fin da lur bienni stuvaivan els render quint als sindicatours, chi gnivan bel ed aposta perquai in Vuclina. Al cumanzamaint, tuot va bain. Mo cul ir dal temp, ils deputats cumainzan a far malamaing abüs da lur carica. La situaziun pels vuclinas-chs dvainta critica. Els pon reclomar pro las Trais Lias. Solitamaing sainza esit. La malcuntantezza crescha.

Homens bainvugliants, sco Hartmann de Hartmannis, pretendan remedur. Mo la refuorma chi vain fatta, fa ir las robas da mal in pès. L'elecziun dals deputats vain delegiada a las drettüras. E quellas, invezza d'elejer als drets homens i'l dret lö, vendan las caricas a quels chi pajan il meglder, minchatant per suondscha da la giatta. E quaists darcheu, üna jada in Vuclina, per gnir al lur, nu fan güstizia seguond dret, mo seguond il «rap». Daspö la Refuorma, la malcuntantezza, manipulada d'üna schurma da preirs fanatics, dvainta ira cunter ils patruns «eretics». Dal 1526 ils cuntschaints artichels da Glion permettan libertà da religiun in tuot il cuntegn retic, eir i'ls pajais sudits, üna spina aint il ögl da Carl Borromeo, archovais-ch da Milan. I sieua dal 1620 il mordrarettsch in Vulclina, schliberà tras Jakob Robustelli, il neiv da Rudolf Planta da Zernez.

Ed alura sieuan ils cuntschaints scumpigls grischuns cun guerrinas e guerrunas cun occupaziuns francesas ed austriacas-spagnölas, cul mordrarettsch da Jürg Jenatsch. La pasch dal 1639 culla Spogna e l'Austria restituìscha ils signuradis als Grischuns, mo proibìscha il protestantissem. Las relaziuns nun as megldran, pustüt neir cun regard al privilegi dals preirs, chi stan suot l'ovais-chia da Como, sun immuns visavi a tuotta ledscha ed as permettan invöls e mordrarettschs a bainplaschair. Il plü cuntschaint, e probabelmaing eir il cas il plü sgrischavel, es quel dal preir Donati, chi ha obain mordrià o fat mordriar ün chavallier, per alura as chasinar aint pro sia duonna.

Quai d'eiran relaziuns s'chandalusas, chi bod o tard han stuvü gnir al pettan. Quell'ira accumulada ün bel di da stuvü explodir. Ell'es explodida cur cha da la Frantscha es gnü il clom: «Libertà, egualità, fraternità», cur cha Napoleun ha conquistà l'Italia e fondà la Republica Cisalpina.

Ed istess, amo füssa stat pussibel da salvar la situaziun e nus bavessan hoz il «vuclina» plü bunmarchà, scha'ls manaders politics da quella jada vessan acceptà la prüma proposta da Napoleun, da far our dals pajais sudits üna quarta lia cun medems drets sco las otras trais. Mo ils Grischuns, malperüna tanter pèr, nun han savü da profitar da quell'ultima occasiun.

Chant cun sortir da baselgia.

(Victor Stupan)

Sanctuari a Sassella en Valtellina, liug solitari buca lunsch naven da Sondrio. (Foto Maissen, ord Ischi 49, 1963, lavur historica: *Nicolo Rusca e siu temps*, da Giusep Lombriser, edida da Martin Soliva)

La fortezia de Fuentes 1630 culla part e rempar viers la Valtolina. Fortezia baghegiada silla collina Montecchio allas rivas dell'Adda, tenor Merian.

In di cun in cusseglier guvernativ

Da cuss. guv. Giachen Giusep Casaulta, Cuera

Cusseglier guvernativ dr. G.G. CASAULTA

Mintga mattatsch — ed en cuort bein era mintga mattatscha — porta era en nies Cantun per aschidadir la capiala da cusseglier guvernativ ni cussegliera guvernativa en siu turnister da scola! Ord quei motiv eis ei bein indicau da sedumandar inaga co l'activitad d'in cusseglier guvernativ seprenta ella pratica, ella veta quotidiana. Cun quei ch'igl onn 1972 munta l'entschatta d'ina nova perioda d'uffeci — la davosa da treis onns — e gest era ina midada dil num e dalla cumposiziun da nossa Regenza cantunala, seprenta ina buna caschun per in tal excuors.

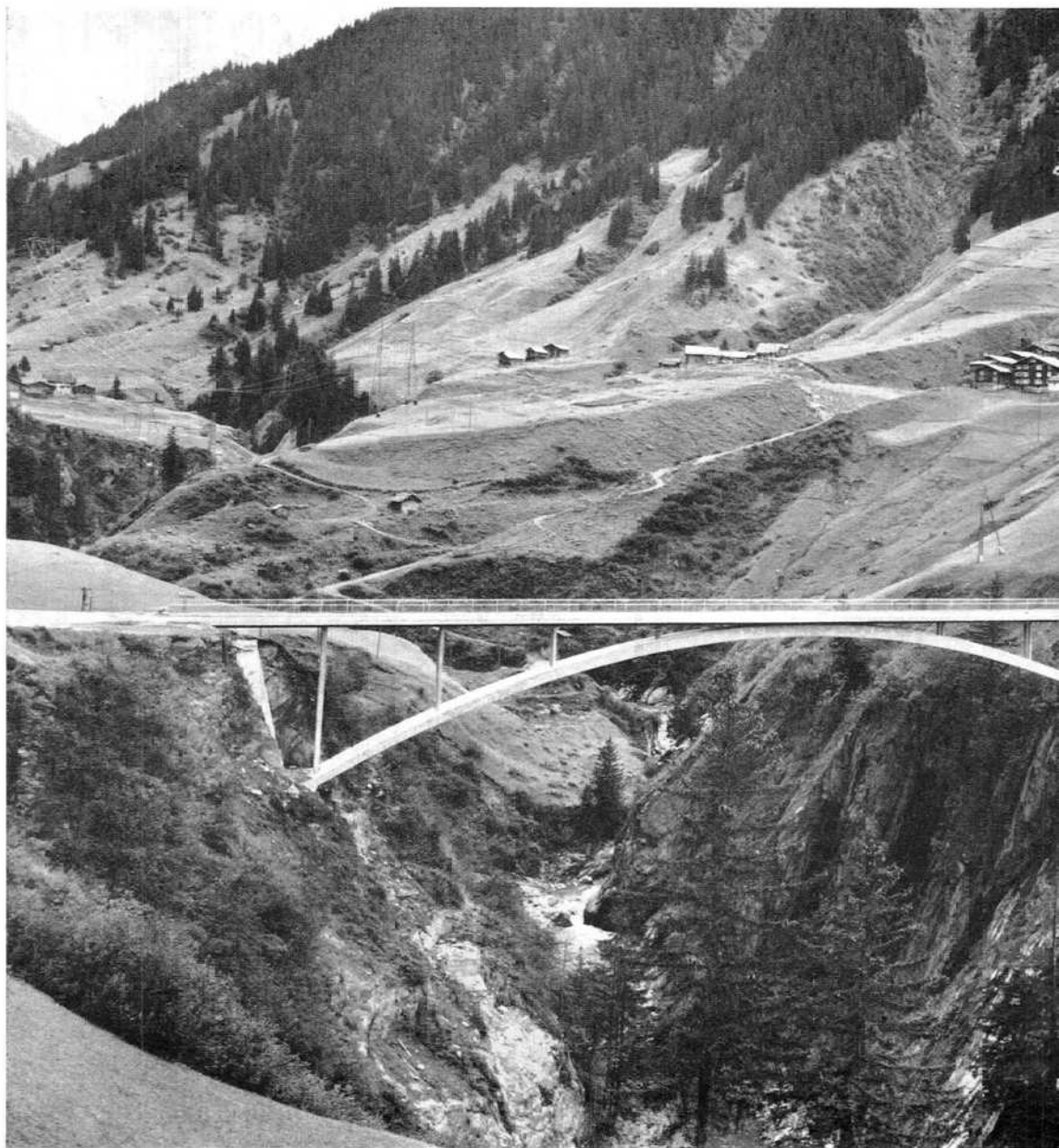
Sco introducziun per l'emissiun da radioscola dils 16 da fevrer 1972 che dei surtut seconcentrar sin la vart pratica, suondan ussa zacons aspects principals davart l'activitad d'in cusseglier guvernativ. Naturalmein semuossa quella buca mintgadi en tuts secturs allegai, mo tonaton pertucca ella adina puspei in ni plirs da quels.

En nossa democrazia regia, schegie per bia buca en fuorma precisa e pura, la *trinitad* dallas

pussonzas: la pussonza *legislativa*, la pussonza *executiva* e la pussonza *giudicativa*. Quella separaziun dallas pussonzas dei tenor la voluntad da lur propagaturs formar in frein viers igl absolutissem en tgei vestgiu che el seprenti. El baghetg da nies Cantun secloman quellas pussonzas: Cussegl grond, Regenza e Dertgiras. Sur tut stat il suveran, il pievel, ch'ei en sesez era il propi legislatur.

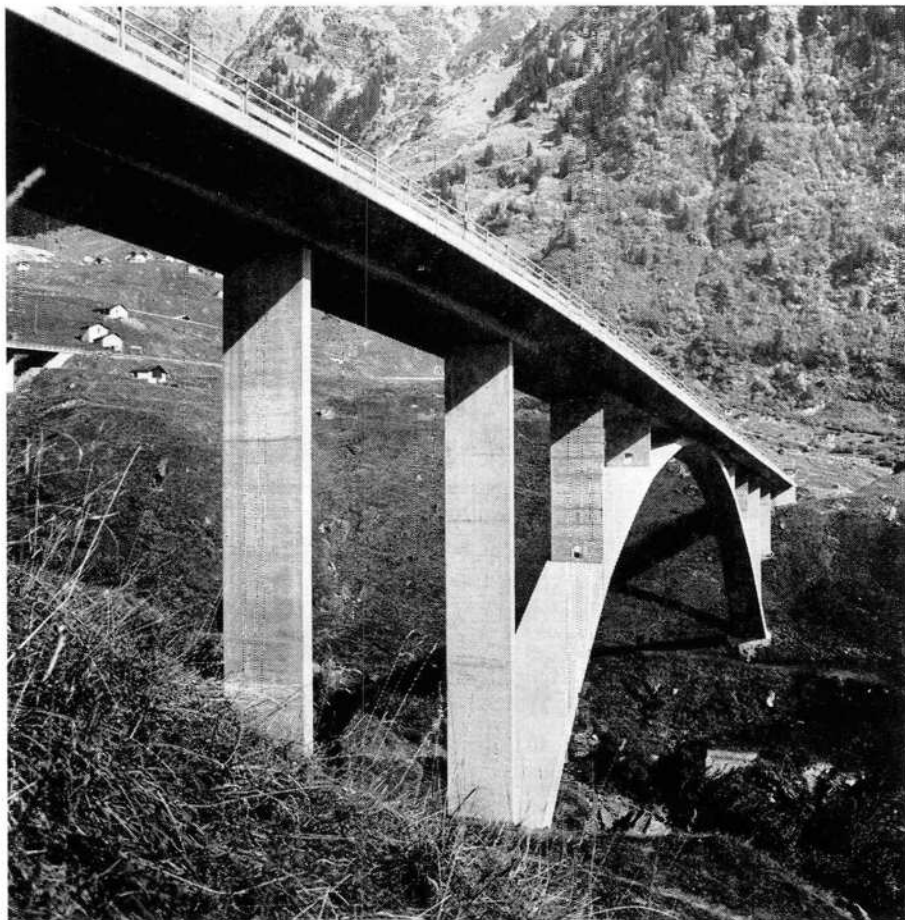
Il cusseglier guvernativ e la Regenza

Nos cussegliers guvernativs vegnan elegi buca sco caus d'in u l'auter departement, biaronz sco members dalla Regenza, pia d'ina *autoritad collegiala*. Quella ha allura da reparter ils departements. Il sistem collegial cun il principi che las decisiuns principalas han da sortir dalla Regenza e buca da singuls departements ei enconuschents ton ella Confederaziun sco els singuls Cantuns.

Punt-gronda d'artg, construida avon paucs onns ella Val Medel, Lucmagn, che colligia la spunda dretga sper Platta culs uclauns de Druai e Matergia e cun aclas, alps e pradas. Ins contempli la grondiusa cuntrada, alla quala ina construcziun de punt moderna ed eleganta mo augmenta la bellezza.

Ponte Nanin en sia construcziun de beton razionala. Ils pilasters, mo cunzun ils dus peis digl artg ston esser bein sfunsai e fundai. Ei tucca de puder tier grep. (Foto Uff. de constr. bassa: L. Cramer)

Galleria della Roffla. Sutvi la veglia via locala, plinensi la Punt della Roffla e sisum il portal dil Tunnel della Roffla. La galleria ei baghegiada per il schurmetg encunter curdadas de crap-pa en quei territori sfendiglius de carpam e greppam depositari. (Foto Uffeci de construcziun bassa: Cramer)

Ellas Ruinas della Roffla la Punt Traversa sur il Rein posteriur, sut Suffers. Ella ligia ils tunnels della Roffla e quel de Traversa. Ins vesa co ils pilasters ein protegi d'auas ruhas entras rempars de casa e de cugn.

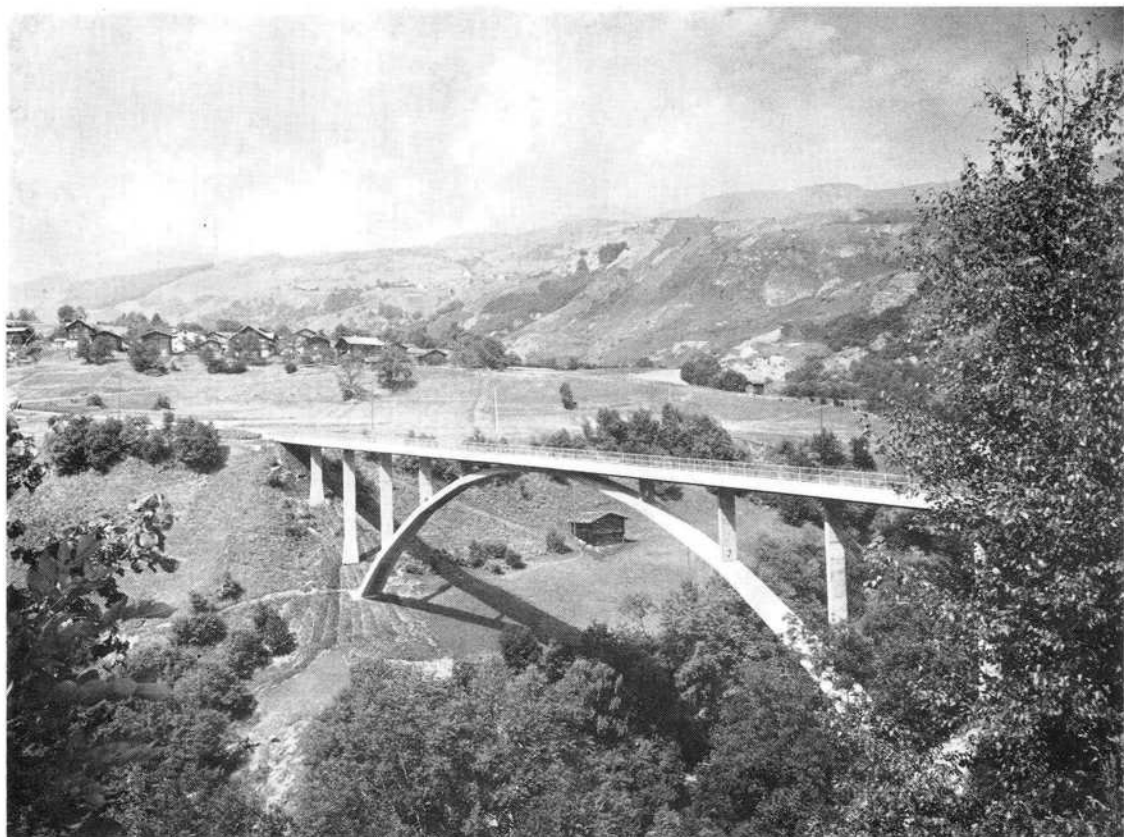
(Foto Uff. de constr. bassa:
L. Crameri)

Ina galleria dubla ella Val Medel denter Platta e s. Roc (Pardé), denter la Val tgauras e la Val pervér. Pli baul mo las parts della vart che tenevan buca pétg allas forzas de lavinas e sbuadetschs, oz prolunghida ed unificada. Las auas lai ins schiglioc passar sut ils straduns e punts. Mo cheu camonda la lavina, e lezzas direg'ins suro, ed en tals cass era las auas. Ils tacs sil tetg ein buca forsa crappa, mobein ballas strom che vegnan rasadas per levgiar il semnar pastg. Recents ein era ils rempars dallas varts. Ei setracta cheu d'ina galleria de lavinas.

(Foto: L. Crameri)

Punt nova cun aquaduct denter Uors e Surcasti. Dretg sigl ault ils vitgs della Lumnezia sura, cheu buca veseivels, sco Vella, Lumbrein, Vrin. Veseivel Degen e Rumein. Foto Uffeci de constr. bassa: L. Cramerì, Cuera.

LA PUNT NOVA UORS—SURCASTI

Denter Uors e Surcasti
stat in edifeci bi,
ina punt bein baghegiada,
quella astga gnir ludada.

Ferm tschentada sin in artg
cun in spazi ualti lartg,
en altezia respectabla
ella stat segir e stabla.

Diesch pilasters ferm armai
cun la punt ein aunc ligiai
per dar forza al gigant
viaduct schi elegant.

E pilver sco bi stradun
meters tschientschuncontatschun,
tschabergal s'ei in de fier
dallas varts che stat spalier.

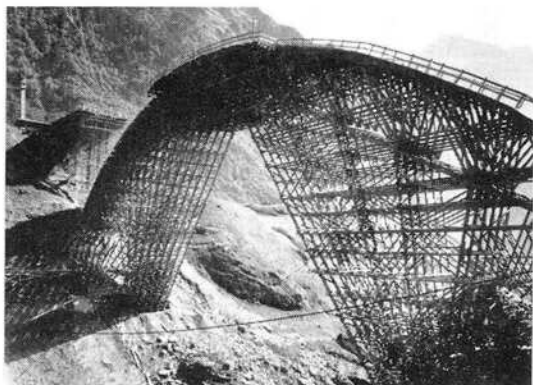
Punt, ti has in pensum niebel
ded unir la pleiv e pievel,
ils ded Uors e Surcasti
cheu s'entaupan mintgadi.

S'entupar en bien lungatg
gliez fa crescher gl'avantatg,
bi simbol ei gl'aquaduct
combinaus cul viaduct.

Sogn Luregn leu d'ina vart
pren de quei plascher er part
e la tuor che stat segira
ha la punt adin'en mira.

Al Cantun lein engraziar
ch'el ha schau cheu baghegiar
ina punt che ligia bein
duas vischnaucas loschamein.

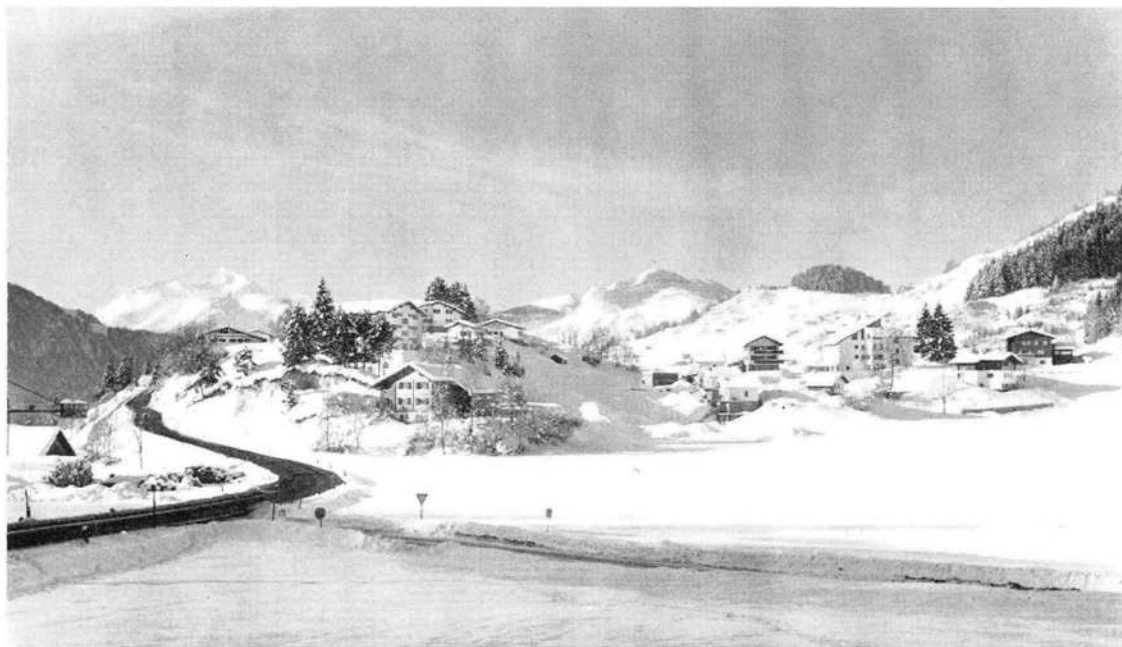
Michel Maissen, ord: *Molas Mulin* 1971

La Punt Cascella en completa armatura, punt-piarsa en lennam. La gronda part ha de tener igl artg. Seniester il toc punt-piarsa toch'igl emprem pilaster della Punt Cascella. Interessant che la metoda dil renomau pontifex Coray ei aunc adina applicabla, e che las punts ded artg ein stablas ed era finanzielmeins avanta giusas. (Foto: L. Crameri)

La Punt Nanin, la schumellina della Punt Cascella, ha mo pli la punt-piarsa de miez. Igl artg ha pli ditg tochen ch'el ha la direzia de fergategn. — Giu el funs: Mesauc. (Foto Uffeci de constr. bassa: L. Crameri)

Cuntrada da Staderas (Lags) anora viers il Pez ault (seniester) che sparta las vals de Vrin e Val, Pez Mundaun, e neu dretg la Mutta de Falera cun capetsch d'ual che cuviera la baselgia veglia de Falera, Sogn Ruetg ed il vitg. La via seniester passa denter casa e resgia Schmid, sper la caplutta de s. Clau vi entuorn il schinnumau «Kugelhopf» ni Crest ault, che cuviera cheu gest la biala baselgia de Lags ed il vitg. Ins di che buca tut quei che vegni baghegiu mondi bein a prau culla cuntrada. De giudicar quei stuein nus surschar a pli perderts. Schegie ch'ei dat certas normas pli u meins objectivas, sespartan, sco en bia auter, oz sco adina, las opiniuns. In secund capetsch uaul ei il remarcabel digl uaul Escher sper la caplutta s. Carli seniester della treidubla scalada sil Pez Mundaun.

«VIA RAETICA» ei il num per la via nazionala 13 che pren si'entschatta al Lag de Constanza, sur Sargans, Cuera, Tusaun, Bernardin, Blizuna. La cruna de quella via ei senza dubi il tunnel dil Bernardin, 6,6 km liungs, baghegius en in'altezia de 1600 m da 1961—67, moderns e culminaziun d'in grond traffic nord-sid. — Nus vesein la VIA RAETICA da Cuera anen tochen La Punt, Domat cun sias Tumas amiez la planira, dretg igl areal della fabrica, l'embuortgadira: La Punt culla Punt Vial. Leu sesparta dalla VIA RAETICA il stradun A 19 a Flem, Glion, Cuolm d'Ursera/Lucmagn. Davon, senier il vitg idillic de Tumein, e tut datier la nova Punt Lavoì.

Buccas-tunnels della viafier e dil stradun denter Glaris e Schmelzboden (Landwasser: denter Tavau e Filisur). Veseivels ils contrasts d'eleganza moderna e la bucca de manti crap-d'arvul. Endamen vegnan las differenzas denter las schinumnadas punts-romanas, tscheu e leu restadas en nosa muntogna e las punts elegantas de beton.

(Foto: Uffeci de construcziun bassa)

Quella instituziun preserva nosa tiara dalla dictatura da certs potentats e dat, premiss ch'ella funcioneschi, autoritad e forza a nos gremis executivs. Ella cumporta per mintga cusseglier denton era bia la lavur e pretenda dad el grond senn da responsabladad e bia disciplina, sto el gie per saver collaborar cun success el ravugl dalla Regenza s'empatschar seriusamein da tuts problems principals che sepresentan.

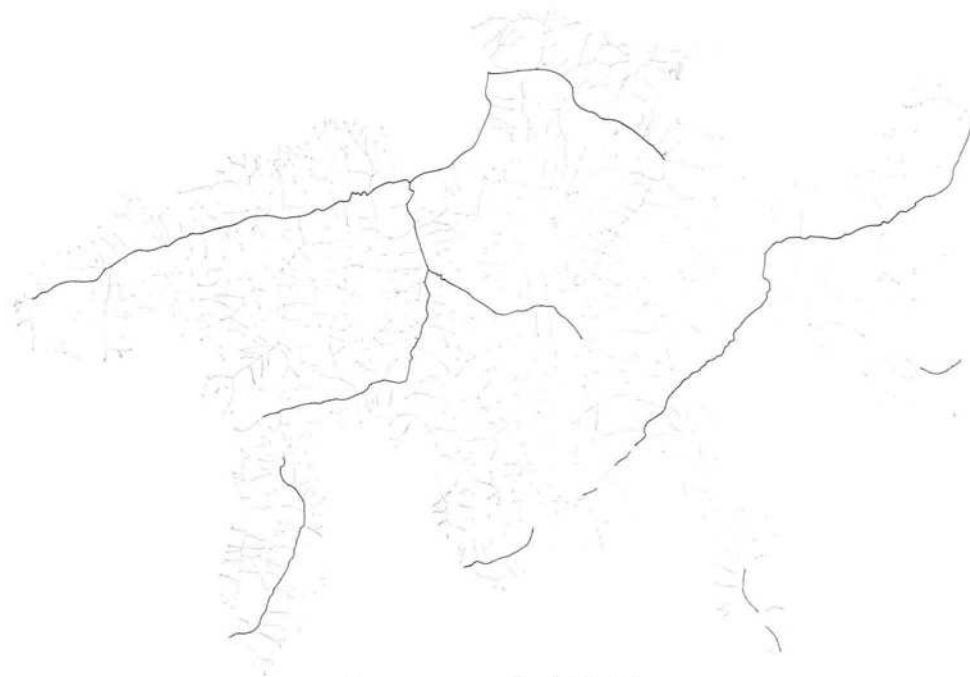
Dapi l'emprema sesida dil Cussegl pign dils 25 d'avrel 1803 ei il diember da fatschentas carschius cun pass rapids, surtut ein ils problems che sepresentan daventaì adina pli complex. Las decisions ston risguardar bia componentas e consequenzas. Gest il Grischun cun sias relaziuns zun variontas e sia buca pintga dependenza dalla Confederaziun porscha en quei grau in vast e cumpliau camp da lavur e studi. Igl ei sut tals aspects perquei era buca da smarvegliar ch'ìls meinis davart la megliera sligiazion dils problems che sepresentan ein buca adina congruents. Arguments e discussiuns ston denton menar ad in resultat che mintgin sa acceptar senza remiers da cunscienza, pertgei la decisiun dil gremi collegial ligia tuts e dei consequentamein era vegnida defendida da tuts. Bein sa il singul cun ina aschinumnada declaronza a protocol exprimer siu pugn da vesta different dils auters e cheutras sediscargar internamein. Tals cass dein denton esser la gronda excepziun, cass cuntrari perda ina regenza tutta autoritad e forza.

Il cusseglier guvernativ e siu departement

Per l'entschatta d'ina nova perioda d'uffeci ni tier elecziuns duront ina perioda fa la Regenza la repartiziun dils departements. En nies Grischun portan tuts tschun departements in dubel num ch'emproma d'exprimer il fasch da fatschentas e d'incumbensas surdadas a siu cau per preparaziun e per buna part era per liquidaziun. Malgrad quei num dubel cumpeggia la truscha da lavur da nos departements per regla vasts camps d'autra natira. Per illustraziun laschein nus gest suandar l'enumeraziun dallas incumbensas sco ella ei fixada ella nova proposta per in uorden da gestiun per la Regenza grischuna ch'il Cussegl grond ha da deliberar en cuort:

Departement digl intern e d'economia

Dretg da burgheis
Fatgs da vischnaucas
Agricoltura
Commerci, mistregn, industria
Promoziun dall'economia

Las cuorsas aqualas dil Grischun

Planisaziun dilg intschess
Habitaziuns

Departement d'educaziun e sanidad

Scolas
Formaziun professiunala
Entruidament da clamada
Tgira dalla cultura
Promoziun dil sport
Provediment e pauperesser
Spitals
Cumbat encunter malsognas
Segirada da malsauns
Provediment da sanadad

Departement da giustia e polizia

Dretg civil
Dretg penal, procedura penala
Giustia
Polizia
Traffic
Turissem
Protecziun da natira e patria
Schazetgs

Departement da finanzas e militer

Controlla da finanzas
Administraziun da finanzas
Survetsch da persunal e d'organisaziun
Taglias

Defensiun integrala
Segirada sociala

Departement stradal e forestal

Erecziun e manteniment dils straduns
Rempars per flums e darguns
Construcziun aulta
Economia dallas auas e dall'energia
Protecziun dilg ambient
Survetsch forestal
Segirada da baghetgs e polizia da fiug

Quella survesta po dar in'idea dil vast camp d'activitad dil singul cau d'in departement. Seca-pescha che buca tuts secturs occupeschan el da medema intensitad. Era ei il buordi da lavur per part differents tut tenor temps e relaziuns ed il contact e connex cun auters departements, cun las vischnauncas, auters Cantuns e la Confederaziun. El dependa naturalmein era grondamein dalla qualitat dils collaboraturs.

Il cusseglier guvernativ ed il Cussegl grond

Duas gadas ad onn sil pli pauc vegn mintga cusseglier guvernativ confruntaus cul Cussegl grond, la suprema autoritad politica ed administrativa dil Cantun che vegn per regla numnada la legislativa cantunala, schebi che la pussanza legislativa vegn exequida dil pievel entras sias votaziuns. Quellas duas occasiuns specialas ein: la

tractaziun dil *preventiv* ella sessiun dil november e dil *rapport da gestiun* e dil quen duront la sessiun dil matg. Secapescha che nos cussegliers guvernativs han per regla tuts era da representar fatschentas ni da prender posiziun viers moziuns, postulats ed interpellaziuns en quellas duas sessiuns e duront quellas dil fevver e settember.

La tractaziun dil *preventiv* e dil *rapport da gestiun* ein denton bein las fatschentas las pli regularas ed impurtontas, il *preventiv* perquei ch'el metta las directivas per l'activitad dall'executiva e dall'administraziun pigl onn vegnent, il *rapport da gestiun* ord motiv ch'el ei igl examen dil prestau ni tralaschau duront igl onn passau. Quei aspect pesont e vast porscha zun biaras occasiuns per propostas e damondas da tuttas sorts ed ei aschia in ver examen per ils caus dils departements.

Gest en connex cun la tractaziun dil *preventiv* e dil *rapport da gestiun* sa il cusseglier guvernativ daventar pertscharts dalla differenza denter sia scharscha actuala e quella ch'el ha a sias uras giu sco deputau! Lu saveva el pretender e far damondas sut igl aspect d'ina vallada ni d'ina gruppa d'interess, ussa, avon il Cussegl grond, eis el obligaus da defender ils interess generals e la posiziun ni proposta d'ina autoritad collegiala e dar plaid e fatg als representants dil pievel.

Il cusseglier guvernativ e la Confederaziun

Nos Cantuns ein bein members suverans dalla Confederaziun helvetica. Quei principi vala denton mo enteifer ils tiarms da constituziun e legislaziun. Malaveta va il svilup pli e pli en direcziun d'ina centralisaziun, in fatg che semanifestescha dil rest era ella relaziun denter vischnauncas e Cantun. Igl origin da quella tendenza ch'ei ina nauscha spina pils federalists schai surtut el fatg ch'ins pretenda adina dapli dil stat, mo era ch'ils vasts problems che sepresentan san

mo vegnir dumignai sin basa naziunala. Patergeien mo allas segiradas socialas, alla protecziun da nossas auas, all'erecziun da straduns che traversan nosa tiara eav. En tals secturs dat la Confederaziun las directivas e per part era la muneida, ferton che l'execuziun cumpeta als Cantuns.

Quei svilup e buca il davos la gronda dependenza finanziaria da gest nies grond Cantun muntagnard pretendan da nosa Regenza e dils singuls cussegliers bien contact cun las instanzas federalas. Per regla porta l'acziun diplomatica pli bia success che in plum cul pugn silla meisa verda, mintgaton po ina tenuta agressiva denton era far bein. En scadin cass ha ei num visitar beinsavens il palaz federal, sch'ins vul buca giugar alla lunga la rula dil pauper Lazarus!

Il cusseglier guvernativ ed il pievel

Elegius dil pievel debitescha il cusseglier guvernativ a quel attaschadad e prestaziuns. Ni l'in ni l'auter da quels duers semanifestescha en bials plaids e cun frequentar tshiens occasiuns festivas. Tuttina pretenda siu uffeci ch'el representi il Cantun cun sia preschientscha ed eventualmein cun ina allocuziun tier specialas occurenzas. Per ils biars cussegliers munta quei pli savens in buordi ch'ina letezia, surtut cura ch'els ein autruisa gia surcargai cun lavur ni cura che talas obligaziuns s'emplanan.

In bien contact cul pievel e cullas differentas regions pon porscher ton al magistrat sco era al pievel sez gronds avantatgs, ei gie l'enconuschientscha dallas relaziuns ton variontas d'in Cantun sco il Grischun ina impurtonta premissa per ina activitad adequata als basegns ed als fatgs.

Ina democrazia vegn mo lu a dumignar ses problems, sch'il pievel e ses elegi sestentan comunablamein da prestar il meglier!

Pass dil Fuorn denter Zernez e Müstair. Nus essan cheu avon igl ault dil Pass cun vesta enviers Zernez. Buca dalunsch confina da mintga maun dil stradun il Parc nazional. — Sper quella biala part dat ei era pli grevas per erecziun e manteniment de straduns alpins. Da mellis onns surpassaus da singuls e pievels, armadas e berniers, ei quei pass sco biars auters accessibels per autos de persunas, de vitgira e de posta.

Problematica da Vazerol

Da Franz Capeder, Salouf

Igl suglialeiv ed amurevel flatg tera da Vazerol è igl davos onn veiramaintg sto object d'ena problematica, d'ena problematica tranter tradi-ziun ed istorgia documentada. E partge chella dispetta tranter la tradiziun, tg'è ansasez gio davantada istorgia, acceptada digl pievel tras esser neir instrueida an scola e l'istorgia sientifica? — Gio da decennis an no egl daraso ainten igl pievel la detga tgi igl 1471 seia a Vazerol nida fundada la leia dallas treis leias, v.d. tgi las treis leias grischunas da lez taimp vegian s'aliia tar ena leia e tgi chella leia seia stada igl tschep per igl svilup tigl cantung Grischun. Dantant on istorichers da nom e pom scrutino la tgossa e catto tgi chel fatg na seia betg musso se tras documaints istorics. L'Uniung rumantscha da Surmeir veva drizzo ena petiziun agl Cunsegl Pitschen per festvar igl anniversari da 500 onns «Leia da Vazerol». La regenza ò incumbenzo scienciats d'intercureir la dumonda, schibagn ena tala festa seia giustifitgeida ni betg. Igl resultat è sto negativ e sen fundamaint da chel ò la regenza nego la dumonda cun suandanta motivaziun.

«Igl onn 1471, igl onn ainten igl cal la leia da Vazerol vess gia dad esser nida fundada, egl sto l'allianza tranter la leia Grisca e la leia dallas Diesch-dartgeiras, igls 21 mars 1471. Chella leia n'ò da far navot cun la leia da Vazerol. Ella è pitgusch nida sarrada a Glion. Essend tgi mintgigna dallas numnadas leias veva gio en contract d'allianza cun la leia dalla Tgade, monta l'avischinaziun dalla leia Grisca e dalla leia dallas Diesch-dartgeiras la fegn digl sistem individual ni direct tranter las treis leias Grischunas. Decisiv per la naschentscha digl Grischun è stada l'allianza dallas treis leias a Glion igl onn 1524. Chella leia è documentada tras ena brev.» Tenor igl pareri da prominents istorichers n'exista nign documaint autentic dalla leia da Vazerol. Prof. dr. P. Liver, egn digls pi valents istorichers grischuns screiva: «L'amprema avischinaziun tranter las treis leias grischunas na basescha betg sen ena brev, sen en documaint. Ella è nida a strada scu suonda:

«1. Siva da 1406 resp. 1425 e 1440 existiva tranter la leia Grisca e la leia dalla Tgade ena uniung parziala. 2. igl onn 1450 è succedeida l'allianza tranter la Tgade e la leia dallas Diesch-dartgeiras. 3. 1471 egl reuschia l'uniung tranter la

Rector Giatgen Bott

Recter della scola cantonale 1815 — 1883. Professer de religiun, tudestg e historia alla scola cantonale. Da 1869 — 1883 recter. Interess special per la historia grischuna. Igl emprem che ha sclariu da rudien ils fatgs de Vazerol. (Portret dalla Biblioteca cantonale)

leia Grisca e la leia dallas Diesch-dartgeiras. Damaias ò existia ena uniung directa tranter las treis leias siva da 1471, durant tgi ena tala an moda parziala darivava gio digl 1450. Sch'ins vot tschartger en datum per l'uniung dallas treis leias tranter ellas sogl esser angal igl 1471.» Er igl istoricher Conradin v. Moor ed oters deffendan chella tesa. Chel scienciat screiva an sia voluminousa ovra «Bündner Geschichte» digl onn 1870 tgi l'allianza tranter la leia Grisca e la leia dalla Tgade vegia sarro la cadagna ainten l'uniung dallas treis leias grischunas. Tgi vess igl madem onn gia da veir li la fundaziun digl stadi Grischun tras l'allianza dallas treis leias a Vazerol, seia angal tradiziun, sainza mussamaint.»

Tras confundar l'istorgia cun la tradiziun è Vazerol davanto en mythus. Ainten divers excurs istorics mossan se igls scrutinaders Bott, Candreia e pader Iso Müller tgi l'indicaziun dalla leia a Vazerol digl onn 1471 vigna menziunada pir digl chronist Fortunat Sprecher de Bernegg. Igl chronist claustral da Mustér screiva 1696 tgi el na vegia «nigns mussamaints per la leia da Vazerol.» Rector Giatgen Bott ò erua igl urigen dalla legenda da Vazerol. Bott sa fundescha sen la chronica «Uralt und wahrhaftig Alpisch Rhetia» da Gilg Tschudi, la cala s'occupescha detagledamaintg cun l'istorgia grischuna. Ainten chella chronica vign Vazerol betg numno. Scu Tschudi na fo er igl chronist Ulrich Campell nigla menziun dalla leia da Vazerol, schibagn tg'el dei tgi tenor Travers, seian igls deputos digls cumegn giuridics sa radunos tscho e l'ò a Vazerol tar conferenzas. Mademamaintg na canoscha er igl chronist Johannes Guler de Wyneck an sia «Deduction» nigla leia da Vazerol.

Pir igl chronist Fortunat Sprecher v. Bernegg relata an sia chronica da 1672 sur dalla leia da Vazerol. Schibagn tgi manca alla discripziun dalla suponeida leia igl fundamaint istoric, ò la versiung da Sprecher tgappo reisch ainten igl pievel. La versiung Sprecher ò catto anc en promotour ainten la persunga digl plevant engiadines Nott a Porta. Chel sa basa sen la chronica da Sprecher e sen la notiza da Campell, ainten la cala i vign expressiv detg tgi «angal igls deputos digls cumegn giuridics» (Gerichtsgemeindeabgeordnete) sa radunavan an irregulars intervals a Vazerol tar discours, tangent igls problems da sies taimp. An sia chronica rumantscha, stampada a Scuol igl 1742 ò Nott a Porta preschanto la leia da Vazerol da 1471 tras ena brev d'allianza. La publicaziun da plev. Nott a Porta ò deraso igl mythus da Vazerol. Igl istoricher Jecklin dei tar soura publicaziun rig. Vazerol: «A Vazerol èn sa radunos 1461 igls deputos dalla leia dalla Tgade, dalla leia Grischa e dallas VIII gisteias. Schi talas radunanzas vevan gio gia li avant tgi chel datum a Vazerol e schi gl'era tar ena tala radunanza nia stipulo ena brev n'è betg eruibel.»

Tar la seseida da 1461 a Vazerol on igls deputos gia da decider ainten ena quistiung tranter igls Planta ed igl uestg Ortlieb da Coira, riguard igl dretg da minieras a Nagiadegn'Ota e sen Bernegna. Igls deputos èn stoss dus deis a Vazerol e vevan eligia sapientivmointg chel li per

li da gisteia, mutivond tgi Vazerol seia ordvart igl tarragn d'influenza episcopala. Or da vista istorica n'egl ansomma betg pussebel tg'igl uestg Ortlieb de Brandis, uestg da Coira, vegia sottascertg ena brev d'allianza a Vazerol, essend tgi igl uestg ò ord muteivs politics mianc sottascertg igl documaint d'allianza dallas treis leias igls 23 settember 1524 a Glion.

Anc duple fantascheia ainten la tgossa da Vazerol ò igl plevant Nicolin Sererhard purto igl cal ò dascretg fitg veiv ed interessant igl maletg dalla s'antupada digls deputos dallas leias an chel liet. «An direcziun vers Vaz/Obervaz sa catta igl liet Fazerols, ossa ena gronda curt purila appartenenta agls signours Buolen da Parpan e Coira. An chel li on igls deputos dallas treis leias Grischunas angiro sia amprema leia comunabla, chegl tg'è davento igl 1471. L'ò niva anc musso en'ota pitga cun aint bleras gottas ved las calas igls venerabels deputos vegian pandia se sies laschers...» El dascreiva pianavant er scu igls deputos eran tratgs aint e parfign ò el relato tge proviant tgi vevan ainten igls laschers. Tgi ena tala descripziun ò catto accuglientscha tigl pievel n'è betg dubitabel.

Er igl istoricher e scribent Johannes von Müller, igl cal preferiva d'ornar sies elaborats cun blera fantascheia, ò dascretg l'allianza da Vazerol zont effectuosa ed ò tras chella stgaffia an sies pansar en «Rütli digl Grischun».

Heinrich Zschokke, en tudestg directer agl Philanthropin agl casti da Reichenau, s'interessava fitg per cultura ed istorgia grischuna. Strousch sto an paeis ò el scretg l'istorgia dallas leias e sa basond sen las ovras da Sprecher, a Porta e Sererhard ò er el zuflò ainten igl madem corn e concepia or da Vazerol igl li dalla fundaziun digl staadi Grischun, pero sainza blera critica, essend tgi el na saveva scu ester inpussebel canoscher las relaziuns an detail. Da l'ovra da Zschokke vign detg tgi ella seia stada l'amprema istorgia grischuna ligibla.

Er schi igl mythus da Vazerol ò gia effect ed er schi el delucidava chel li scu significaziun dalla libertad retica, negheschan igls istorichers la verdad da chest fatg. La costituziun retica n'è betg nida exequida igl 1471 a Vazerol, ma bagn tras l'allianza dallas treis leias digls 23 settember 1524 a Glion.

E malgrad totta scienza egl per igl pievel edifitgond da veir e da saveir veiver ainten en mythus da bela tradiziun. Igl mythus duess er anavant veir ainten igl pievel en plaz d'onour.

Da tschels onns — Las strias e lur process

Da Sur Felici Maissen, Cumbel

Eis ei en questa emissiun radiofonica il raschieni de strias e strienem, sche setracta ei cheu da lezza appariziun historica ella veta culturala dil pievel, che cumpara principalmein el 17avel e regia tochen alla mesadad dil 18avel tschentaner e ch'il historiograf della cultura grischuna, J. A. von Sprecher, ha numnau ina «sgarscheivla epidemia spirtala». Nus stuein pia distinguer il striegn el senn general (Spuk) dil strienem (Hexerei, Hexenwahn) e zavrar cun quita las strias (hexas) dallas uldaunas, dialas e tschalereras. Da quellas e dil striegn e da spërts eis ei en nossa emissiun buca il raschieni.

Strias e striuns ein personas, dellas qualas ins carteva da siu temps ch'ellas stettien en contact cun il demuni, hagian schizun fatg patg cun quel, gie seigien sesurdadas al nauschaspert e fetschien entras quel de tuttas sorts donns al concarstgaun vid rauba e veta. Vidlunder ei enzatgei pauc ver. La pussonza nuscheivla dil giavel san ins buca snegar. S. Gion numna il giavel «prenci de quest mund» e s. Paul schizun «Il Diu de quest mund». S. Gion di ella Palentada ch'ils nauschasperts formeschien il reginavel de satan. Il puccau seigi l'enzenza de quels ch'appartegnien al reginavel dil giavel. Quei reginavel stat en combat encunter il reginavel de Diu, della Baselia e della cuminonza de Cristus. Ordeifer la cuminonza de Cristus ha il demuni ina pli gronda pussonza sur ils carstgauns. Tgi che vegn sclaus da quella cuminonza ni tgi che sesclauda sesez, sesurdad alla pussonza dil nauschaspert (1 Cor. 5,5; 1 Tim. 1,20).

Sin quella en sesez vera cardientscha cristiana ariguard l'existenza e pussonza dil nauschaspert sebasescha era la cardientscha de strias, mo ch'ins ei ius cheu bia memia lunsch, ed ei la finala daventaus l'unfrenda d'ina perniziusa e horrenta superstiziun cun terriblas consequenzas.

La Baselia ha combattiu seriusamein la cardientscha enten strias durant igl emprem temps medieval. Mo entras las teorias de teologs sur dell'influenza dil demuni ha quella cardientscha survegniu nutriment. Dapi il 13avel tschentaner sefa ella valer pli e pli, mo ei aunc buca nauscha. Igl onn 1487 han ils dominicans H. Institoris e J. Sprenger ediu ina scartira numnada «Hexenhammer» (Malleus maleficarum, il marti dellas strias), che cuntegn modas e metodos ded intercurir, perseguitar e castigar strias. Dapi lu vegn la

Cavalcada barlotica de strias e striuns

persecuziun dellas strias adina pli recenta, denton buca aunc el Grischun. J. A. Sprecher sedosta ch'il «Marti dellas strias» hagi giu directa influenza sil strienem el Grischun. Ferton che quel ha contonschiu en Tiaratudestga sia altezia durant ils embrugls della reformaziun, havein nus novas de pli recentas persecuziuns de strias el Grischun pér encunter la fin dil 16avel tschentaner en las Vals talianas. Ella crescha durant il temps dils embrugls Grischuns e contonscha il cenit ella secunda mesadad dil 17avel tschentaner e cuoza, tschesond adina pli e pli tochen ella secunda mesadad dil 18avel secul.

Il remarcabel ei che questa epidemia ha regiu ton tier ils catolics sco tier ils reformai en medema maniera. Era Martin Luther era sesurdaus a quella illusiun.

Bloc de tortura, il pér de bucca per far quescher il delinquent innocent durant las torturas: serraus, scuf-laue ed en posiziun. — Tschentament de tortura.

Il risti ni zuola de tortura.

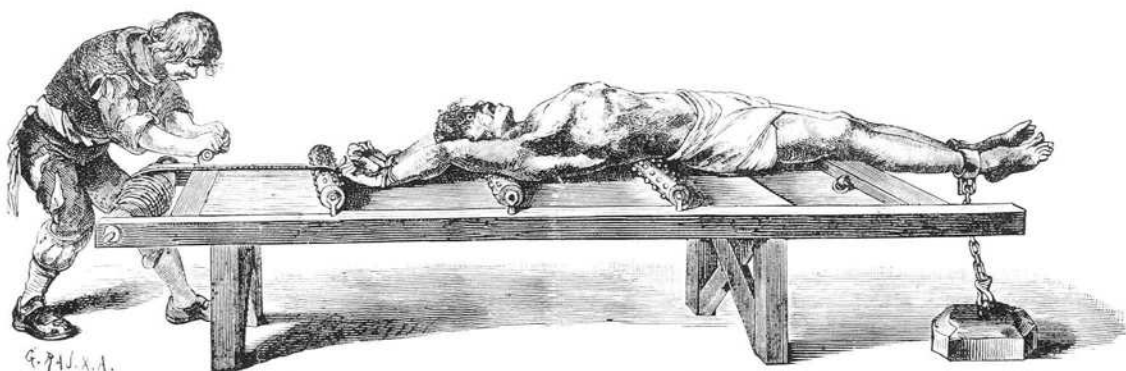
Ei ha buca muncau sabis umens che han *combattiu* vehementamein encunter la superstiziun de strias. Oravontut ils dus gesuits Friedrich von Spee ed Ad. Tanner all'entschatta dil 17avel secul, lu il miedi calvinist Johannes Weyer ed il predicant hollandès Baltassar Bekker ed auters.

Ina idea ariguard la dimensiun dils process de strias e de lur execuziun el Grischun survegnin nus tras il text radioscola Annada XVII, 1, 1972. Ei resta aunc cheu d'aggiunscher che savens vegnevan persunas *denunziadas* sco strias entras glied malvuglida. Era relaziuns d'amicezia, scuidonzas e schalusia giugavan ella denunziaziun ina gronda rolla.

Per *sepertgitar* dad influenzas de strias duvran ins divers mieds. La cavazza d'in armaul, fermada vid la preit avon nuegl, pudeva, sco ins carteva, tener naven strienem. Il diever della aua benedicida e dellas benedicziuns ritualas audan tier igl usit catolic. Il pader caputschin Stefano, plevon a Riom, raquenta en in rapport alla Congregaziun de propaganda fide a Ruma dils 1652, ch'el hagi entras fundar la confraternitad dil s. Rusari giu in grond success enten cumbatter il strienem. Las strias vesevan persunter era buca bugen igl operar dils paders brins, essend che quels fagevien ad ellas grondas difficultads.

Era ina persuna inaga denunziata sco stria, veva ella ina paupra sort e buca bugen ch'ina tala persuna mitschava culla veta, numdir dal tgierl. Ei para sco sch'ins vess buca mo vuliu destruir la veta a quella paupra glied, mobein era lur *memoria*. Negliu vess ins anflau ils minims indecis, ch'ei fuss vegniu rugau ni fatg die bien pil salit dell'olma d'ina sentenziada, sco quei che la Baselia catolica fa schiglioc per ils morts. Il num d'ina stria ni d'in striun dueva esser stizaus per adina. El vegneva gnanc inscrets el cudisch de mortoris della pleiv, sco quel dils auters defuncts.

Entuorn 1655 sto la «epidemia spirtala» haver priu dimensiuns stravagantas e la persecuziun fuormas abominablas, sco ins intervegn denter auter ord in messadi dil congress grischun dil november 1655. Cheu stat ei scret ch'ei detti schi bia strias, ch'ins hagi tutta raschun ded extirpar quest pernizius malesser. Il messadi fa denton attents, ch'ins dueigi duvra empau precauziun enten proceder cun striuns e strias, pertgei ei seigi en certs loghens vegniu duvrau «fetz prigulusas proceduras», ed era glied innocenta e de bien num seigi vegnida processada. — Ei para sco sch'ls signurs vessen giu tema per els sez. — Gia dus onns avon veva igl ambassadur venezian a Turitg, che ferdava era tut quei che curreva e

Il baun de strer! Quella e biaras autras metodos vegnevan applicadas per marvrentar cun immensas dolurs e peinas ils delinquents presumai.

passava el Grischun, rapportau a sia regenza ch'ins hagi el Grischun convocau in congress al qual ins hagi giu nuot pli impurtont de tractar, che de combatter las strias, las qualas seigien en scadin cass fetg numerusas en Rezia, e dapertut ardien ils chischnès de fiug. — Per far empau uorden e buca surschar la procedura de quella pupratscha glieud alla stuornadad de mintgin, ha lu in congress grischun elegiu 1657 ina cumissiu che statueschi in cert uorden. Mo era tenor quest regulativ, ch'ei ius en vigur, saveva scadina persuna che gudeva buca dil meglier num vegnir arrestada e processada, schispert sco certs suspects curdavan sin ella. Per personas de bien num denton duvrava ei tshun tochen sis perdetgas che securdavan. Mo derschaders, e buca survigiladers, astgavan examinar igl accusau «avon, duront e suenter la tortura». — Era quest uorden lubeva grevas extravaganzas el proceder encunter strias ed ei pli tard gnanc vegnius observaus dapertut.

Il tema dellas strias e lur process ei buca vegnius tractaus bia en nossa *litteratura belletristica romontscha*. P. Maurus Carnot lai en siu meglier drama romontsch, Clau Maissen, comparer el Savel act la stria de Matergia, che vegn menada alla execuziun. Sur Flurin Camathias tracta en sias «historias dil Munt s. Gieri» il bia temas medievals e fa nigliu menziun de strias el ver senn. En sia poesia «Il Crap fraissen» plaيدا el dils spèrts de muntogna», ils quals ein era strusch de capir sco dretgas strias. Il medem ei de dir «de quellas dils egls cotschens» che Toni Halter plaيدا en siu giug festiv de Porclas, egl emprem act.

Persuenter ei la regurdientscha allas strias retinida fetg ferm el grond scazi de *détgas e praulas*. Era las *tipicas acziuns* dellas strias ein marcadhas cheu. Las strias saultan cul giavel els plazs de barlot. Ei dat en Surselva numerus plazs de barlot (comp. A. Büchli pg. 58, 77, 103, 128 f., 156, 178, 204, 532, 543, 593, 615). Las nodas dils peis-caura dil huz ein restai anavos vid la Platta dil barlot a Ruera sil «Crap dil giavel» sut Vella e vid la «Platta dil giavel» ad Andiastr (J. Büchli pg. 18, 339. Glogn 1947, pg. 14). Strias sgolan sin ina scua cun spertadad tras l'aria (Büchli pg. 156, 300, 405, 606, 637, 642). Strias fan in patg cul giavel (Büchli pg. 465, 473), ellas fan urezis (Büchli 365, 366, 367, 464). In studi detagliu de quellas varts valess la peina.

Igl archiv cirquital della Foppa a Glion ed igl archiv cirquital lumnezian a Cumbel cuntegnan in vast material ariguard ils process de strias.

Litteratura:

A. Büchli, *Mythologische Landeskunde von Graubünden*, 2. part, 1966.

C. Decurtins, *Rätoromanische Chrestomathie*, tom 2, pg. 629 ss. e *ibid.* 653 ss.

Dicziunari Rumantsch-Grischun, tom 2, pg. 208 ss., artechel *barlot*.

Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz, tom 4, 1927, pg. 215—219.

Lexikon für Theologie und Kirche, tom 5, 1960, pg. 316—319.

F. Maissen, *Die Drei Bünde in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts 1647—1657*, 1966, il capetel «Hexenwahn» pg. 402 ss.

Toc via fantastic biala, baghegiada harmonicamein viaden ella cuntrada senza grondas disfatgas de terren. Sper pouca scarpa il bia spundas naturalas. La menada eleganta lai percorscher pulita pendenza, demai indicada silla surfatscha della via, seniester, la senda plauna (Kriechspur). El funs veseivel il vitg Mesauc. Las duas punts Cascella e Nanin sesanflan sur quei toc vial.

(Foto Uffeci de construcziun bassa: L. Cramer)

